

چهارشنبه‌سوری

بخش عروج ارواح مردگان به عالم زندگان

نویسنده

عبدلوكباشى

نشر كل آذین

تأسیس ۱۳۷۷

چهارشنبه سوری

جشن عروج ارواح مردگان به عالم زندگان

نویسنده، علی بلوکباشی، ۱۳۱۴ -

تهران: گل آذین، ۱۳۹۷. ۲۰۸ صفحه؛ مصور رقعی

شابک: 978-622-6352-06-2

وضعیت فهرست نویسی: فیا

موضوع: چهارشنبه سوری - آداب و رسوم. جشن ها - ایران - تاریخ

موضوع: Chahar-shanbe suri--Manners and Customs

موضوع: Fasts and feasts-Iran-History

رده بندی کنگره: ۱۳۹۷ ب ۸ ۴۸۷۴ / GT

رده بندی دیویی: ۳۹۴ / ۲۶۹۵۵

شماره کتابشناسی ملی: ۵۵۱۳۶۲۷

شکل آذین

چهارشنبه‌ری

جشن عروج ارواح مردفان به عالم زندگان

نویسنده، علی بلوکباش

طرح جلد: مهدی روشنایی

چاپ اول: ۱۳۹۷

شمارگان: ۱۱۰۰ نسخه

قیمت: ۴۰۰۰۰ تومان

لیتوگرافی و چاپ و صحافی: سازمان چاپ و انتشارات

شابک: 978-622-6352-06-2

E_mail: GOL_AZIN@YAHOO.COM

Website: WWW.GOLAZINPUB.COM

Telegram: telegram.megolazinpub

تهران، خیابان انقلاب، خیابان لبافی‌نژاد، پلاک ۱۴۶، واحد ۴

تلفکس: ۷ - ۶۶۹۷۰۸۱۶

حق چاپ محفوظ و متعلق به انتشارات گل آذین است. هرگونه اقتباس بدون مجوز کتبی از ناشر ممنوع و از طریق مراجع قابل پیگیری است.

فهرست

۱۳..... پیش سخن

بخش نخست / گاه‌شماری

۱۹ - ۳۶

۲۱..... فصل یکم / نگاهی به ماه و هفته در ایران

۲۲..... اسفند ماه، زمان خدایی

۲۳..... آفرینش انسان و نه

۲۵..... اسفندگان، جشن بزرگ است

۲۷..... حضور ایزدان گرمازا

۲۸..... فرود قزوه‌رها از آسمان

۲۸..... عروج ارواح مردگان به زمین

۳۴..... هفته و روز شماری

بخش دوم / چهارشنبه‌سوری

۳۷ - ۹۶

۳۹..... فصل دوم / ساختار لفظی و معنایی چهارشنبه‌سوری

۳۹..... چهارشنبه

۴۰..... سوری

۴۰..... الف، جشن، بزم و شادی

۴۱..... ب، سرخ و روشن

۴۳..... فصل سوم / خاستگاه تاریخی - آئینی جشن

۴۳..... الف، خاستگاه ایرانی

۴۳..... بازنمایی از جشن‌های آتش

۴۴..... جشن‌های آتش‌نیا

۴۶..... آذر جشن

۴۷..... جشن سده

۵۰..... هم پیوندها با چهارشنبه‌سوری

۵۰..... جشن نوروز

۵۱..... آغاز اندرگاه

۵۳..... شب سوری

۵۴..... ب. خاستگاه اسلامی

۵۵..... سنگی با ماه قمری

۵۶..... هم پیوندها با چهارشنبه‌سوری

۵۶..... رویداد پیام مخزن

۵۸..... رویداد فیل شوکا

۶۱..... چهارشنبه آخر ماه صفر

۶۶..... فصل چهارم / ساختار فرهنگی - قادی

۶۶..... ویژگی‌های روز چهارشنبه

۶۶..... خجستگی و ناخجستگی

۶۷..... خجستگی

۶۹..... مبارک‌ترین چهارشنبه‌ها

۷۱..... چهارشنبه آب

۷۲..... چهارشنبه آتش

۷۲..... چهارشنبه باد

۷۳..... چهارشنبه خاک

۷۴..... ناخجستگی

۷۷..... شوم‌ترین چهارشنبه‌ها

۸۰..... فصل پنجم / ایزدان برکت‌بخش

۸۱..... مرد - ایزدان

۸۱..... رپیثوین

۸۲..... اسفندیار

۸۵..... خضر

۸۷..... زن - ایزدان

۸۸..... چارشنبه خاتون

بخش سوم / کنش‌های آیینی

۱۶۴ - ۹۳

۹۵	فصل ششم / آیین‌های تطهیر
۹۷	پاک‌سازی و تطهیر
۹۷	پلشت‌زدایی
۱۰۰	آتش‌افروزی
۱۰۶	پاشی
۱۱۲	فصل هفتم / نمایش حضور نمادین ارواح مردگان
۱۱۳	سمه‌پن و هال‌پن
۱۱۵	آتش‌افروزان سه‌پهره
۱۱۷	قاشق‌زن و رسیدن روح
۱۱۸	شال‌اندازان نمادین
۱۲۰	فصل هشتم / پیش‌بینی آینده
۱۲۰	فال‌گیری
۱۲۲	فال‌گوش‌نشینی
۱۲۳	فال‌کوزه
۱۲۳	فال‌خاکستر
۱۲۶	فصل نهم / بلاگردانی
۱۲۸	با کوزه سقایی
۱۳۱	با خاکستر
۱۳۴	با آدمک خمیری
۱۳۵	با تَرکه
۱۳۷	فصل دهم / جادوژدایی و باطل کردن سحر
۱۴۰	بخت‌گشایی
۱۵۰	گشودن قفل بسته
۱۵۰	بازکردن گره
۱۵۱	با قلیاب
۱۵۲	با آب
۱۵۳	بیماری‌زدایی

۱۵۴	درمان نحسی کودکان
۱۵۵	دفع ناخوشی
۱۵۵	درمان قولنج
۱۵۶	درمان سیاه سرفه
۱۵۷	آفت زدایی از ستوران
۱۵۸	فصل یازدهم / سفره چهارشنبه سوری
۱۵۹	اجل
۱۶۰	اجل چهارشنبه سوری
۱۶۱	شام و شامه

بخش چهارم / کنش های تفریحی - الحاقی

۱۶۵ - ۱۷۸

۱۶۷	فصل دوازدهم
۱۶۷	نمایش آتش
۱۷۱	فصل سیزدهم / آتشباری و نجات کنی سنت ۱۸
۱۷۳	خاستگاه کنش های ضد ارزشی
۱۷۵	سامان دهی تجمعات شادمانه
۱۷۹	سخن پایانی
۱۸۵	مآخذ
۱۹۴	منابع تصاویر
۱۹۵	تصاویر

پیش سخن

چهارشنبه‌سوری یکی از رنگی‌ترین و پربارترین روزهای پایانی سال بستر اجتماعی گسترده‌ای، برای بازی و نمایش و تکرار یک خاطره جمعی از یک جشن کهن سنتی را در فضای زمان و خاص فراهم می‌کند، و عرصه مناسبی را برای جلوه‌گر ساختن کنش‌های شادگرنه و نشاط‌انگیز مردم آماده می‌سازد. مفهوم چهارشنبه‌سوری ساختاری نمادین معنادار، در کنش‌های آیینی مردم داشته و در طول چندین نسل علی‌رغم تغییر نظام‌های - کمرته و سیاسی در تاریخ اجتماعی و فرهنگی ایران در فرهنگ مردم حفظ شده و روزگار کنونی رسیده است. عناصر ساختاری مراسم چهارشنبه‌سوری برتابنده مجموعه‌ای از باورهای هستند که در فرایند تاریخی با باورهای عامیانه توده مردم ایران درهم آمیخته و در آستانه گذار زمان از یک سال خورشیدی به سالی دیگر نمود یافته‌اند. جوهره این جشنواره فرهنگی، تافته‌ای است بافته از جنس و تاروپود فرهنگ جشن‌های دیگر ایرانی، به ویژه جشن نوروزی در تاریخ فرهنگ سنتی ایران. راز ماندگاری و تداوم این جشن نیز همچون جشن‌های شب یلدا و نوروز و سده، به فضای زمانی و طبیعی

کیهان از سویی، و به مجموعه اعتقادات و باورهای مردم درباره قداست این امر فرهنگی و اعتقاد به بازگشت ارواح مردگان در عالم خاکی در آخر سال و آغاز سال نو از سوی دیگر، پیوند دارد. به گفته بیمن، یکی از انسان‌شناسان ایران‌پژوه، جشن‌های ایرانی به‌طور کلی برتابنده جوهره فرهنگ تمدن ایرانی است که در آن‌ها کس‌های جشنوارگی کنشوران مجموعه‌ای از نمادها، باورها و نهادهای فرهنگی ادایی را پاسداری می‌کنند (Beeman, 1982: p.74).

چهارشنبه‌سوری جشن تکرار زمان گذشته و حضور دوباره آن در زمان حال است. مردم هر ساله در این جشن با کنش‌های شادمانه خود زمان گذشته را در زندگی خود بازی می‌کنند و تجربه می‌کنند و شادی و نشاط خود را در گروه‌های اجتماعی از هر قوم و فرهنگ و زبان در کنش‌های آئینی گوناگون متجلی می‌سازند. از ویژگی‌های بنیادین و نمادین آشکار این جشن، افروختن آتش در هر خانه و کوی و برزن و محله‌های شهر و روستا است.

رسم افروختن آتش در شب چهارشنبه‌سوری این جشن را با مناسک کهن آتش افروختن در جشن‌هایی مانند نوروز (در «سنبله»؛ آذر جشن) در شب آغاز زمستان و سال نو در ایران باستان؛ و سده (در «دسم بهمن ماه» شب آغاز چله کوچک و پایان چله بزرگ زمستان در تقویم کنونی) پیوند می‌دهد. رسم افروختن آتش و بازی با آتش چنان در فرهنگ چهارشنبه‌سوری نهادینه شده است که هرگز نمی‌توان حضور آتش را در جشن نادیده انگاشت، یا آن را از جشن حذف کرد. با توجه به تغییرات و تحولات فرهنگی بسیار در مراسم و آداب چهارشنبه‌سوری، به ویژه در رفتار و عقاید زنان جامعه در طول سال‌های گذشته، بازماندن و تداوم پدیده افروختن آتش در آن تا این روزگار نشان از برخورداری این سنت از یک واقعیت معنوی مبتنی بر عقلانیت جمعی دارد.

رسم افروختن آتش در جشن‌های مربوط به آغاز فصل یا در پایان سال پیشینه‌ای بسیار کهن در فرهنگ ایران داشته و اصل و بنیان و خاستگاه این گونه جشن‌ها به مجموعه جشن‌های رایج در فرهنگ اقوام هندوایرانی و هندواروپایی بازمی‌گردد. افروختن این آتش به خصوص در شب چهارشنبه آخر سال به دوره اسلامی و رواج هفته در گاه‌شماری اسلامی بازمی‌گردد و تاریخ زمان تداول آن نیز در این سه چندان روشن و معلوم نیست. در دوره باستان رسم افروختن آتش به نشانه آمدن نور در جشن آخرین شب سال، و بنابر گزارشی از سده چهارم هجری قمری، در شبی از روزهای پایانی سال به نام «جشن سوری» سنت بوده است (جشن سوری) هنوز هم افروختن آتش در شب نوروز در میان برخی از اقوام ایرانی، به‌ویژه اقوام کردها و لر و شماری از پاره‌فرهنگ‌های روستایی ایران بازمانده است، در حالی که در اکثر نقاط ایران و حتی در پاره‌ای از حوزه‌های جغرافیایی فرهنگ ایران زمین در سنت دیگری، جایش را به آتش‌افروزی در شب چهارشنبه‌سوری داده است.

در ساختار جشن و منسک آتش‌افروزی رستا، فرهنگی کنشگران جشن در این زمان دگرگونی‌هایی پدید آمده است. با گسترش شهرها و کلان‌شهرها و توسعه فرهنگ شهرنشینی و دگرگونی در ساختار شکلی و معنایی شهرها، رسم آتش‌افروزی در چهارشنبه‌سوری از فضای بسته درون خانه و جمع خانواده محدود و مرزهای سنتی گذشته خود فراتر رفته و در قشرهای اجتماعی شهری رستر و در گستره فضای مکانی وسیع‌تر سر درآورده و ماهیت اجرایی نمایش آتش و نوع رفتارها و اعتقادات نمادین مردم و شیوه تفریحی و سرگرم‌کنندگی جشن جلوه و معنای دیگری یافته است. در گذشته، چهارشنبه‌سوری ساختار فرهنگی خاصی داشت و کنش‌های شادمانه مردم محدود بود به پاره‌ای از آئین‌ها و اعمال باورمندانه عامه

در فضای آرام خانوادگی و اجتماع همسایگی. در غروب روز سه‌شنبه، خانواده‌ها توده‌های بوته، خار و خاشاک و چوب فراهم آورده را آتش می‌زدند، و مناسک پرنشاط شب چهارشنبه‌سوری را با پریدن از روی گپه‌های آتش و گردش در دور آن‌ها و بیان جملاتی دعایی به جامی آوردند. گپه‌های آتش را در شهرها در صحن حاکم، یا بام خانه‌ها و یا در فضای دور و بر خانه‌ها، و در روستاها بر بام تپه‌ها و کوه، و در میدانچه‌های محل سکونت خود می‌افروختند (← آتش‌افروزی، فصل ششم). بعد از رسم آتش‌بازی و نمایش آتش همراه با تولید نور و رنگ و صدا و رقص و آواز، موسسهٔ جمعی به مراسم قدیمی افزوده شد و رفته‌رفته به صورت سنتی در چهارشنبه‌سوری درآمد و خود رکنی از ارکان ساختار فرهنگی جشن شد (← نمایش آتش، فصل دوازدهم).

در فرایند تغییر و تحول، مراسم آتش‌افروزی و فرهنگی جامعهٔ ایران و دگرگونی در سبک و شیوهٔ زندگی مردم جزایر، شهری، دگرگونی‌های محسوسی هم در ساختار سنتی فرهنگ چهارشنبه‌سوری و الگوی رفتاری و عقیدتی مردم در این جشن پدید آمد و بسیاری از باورهای رفته‌رفته عامیانهٔ پیشین رایج در جامعه‌های سنتی قدیم از میان رفتند، یا صورت و نمادین پیشین خود را از دست دادند و با شکلی تازه و معنا و مفهوم فرهنگی دیگر تداوم یافتند. در میان رفتارهای مربوط به فرهنگ چهارشنبه‌سوری رسم‌های «کوه‌شکنی»، «قاشق‌زنی»، «فال‌گوش‌نشینی»، «بلاگردانی»، «سحرزدایی» و «کنش‌کشایی» از جمله رفتارهای زنانه‌ای بودند که امروزه تقریباً از میان رفته یا بسیار محدود شده‌اند (← کنش‌های آئینی - سنتی، بخش سوم) و رسم افروختن آتش و نمایش آتش، به‌ویژه در میان جوانان با شکل و جلوه‌ای تازه و پریها و با مفهومی دیگر به حیات خود ادامه داده است.

فرهنگ سنتی چهارشنبه‌سوری همچون سنت‌های دیگر بنیانی ایرانی از آن

گروه اقلیم هستی به شمار می آیند که به تعبیر داریوش شایگان با وجود نداشتن کلیتی منسجم و از دست دادن تکافوی خود، باز هم می توانند ما را به جهان دیگر معنا فراخوانند. شایگان فرهنگ های سنتی را فراسوی گسست های معرفتی جهان مدرن قرار می دهد و باور دارد که فرهنگ های سنتی می توانند ضمیر جمعی بشریت را به کار گیرند.

در این کتاب برای فهم و درک فرهنگ سنتی چهارشنبه سوری و دست یافتن به معنا و مفهوم آن، جشن را از جنبه های گوناگون تاریخی، اسطوره ای- آئینی، زبانی و نشانه شناسی مورد مطالعه و بررسی و تحلیل قرار خواهیم داد. در رویکرد تاریخی به خدستگ و پشینۀ جشن و فرایند تکوین و تغییر و تحول فرهنگ منسکی آن در فرایند تاریخ اجتماعی می پردازیم و کنش های نمادین در جشن را به لحاظ اسطوره ای- آئینی در بستر فرهنگ و باورهای عامۀ مردم بررسی و تحلیل خواهیم کرد. در بررسی و تحلیل پاره ای نشانه ها و نمادهای فرهنگی در رفتارهای کنشگران نیز تا آنجا که میسر باشد به مزگشایی خواهیم پرداخت.